

Промена градитељских образаца у Крагујевцу у 19. веку

Др. ВЕРОЉУБ ТРИФУНОВИЋ, д.и, арх

АБСТРАКТ

Архитектура одсликава друштво у коме је настала. Градови су отисци цивилизација које су их градиле. Кад се промене градитељски обрасци, то је знак да се променило све.

Промене урбанистичких и архитектонских кодова у Крагујевцу током 19. века показатељ су колосалних промена српског друштва у првом столећу нове српске историје.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Урбанизација. Архитектура. Грађење Крагујевца. Промене.

1. Реурбанизација Србије

Сасвим поједностављено, у историји нашег народа постоје четири урбане фазе:

1. Споро привикавање на градове у вековима по досељавању на Балкан.
2. Процват у време српске средњевековне државе до урбаног нивоа упоредивог са земљама Европе.
3. Излазак Срба из градских насеља у столећима под турском владавином.
4. Реурбанизација српске нације током 19. и 20. века.

Српски народ је у Османлијском царству практично живео ван градова. У врло скромним кућама. Без других објеката: школства, здравства, привреде... Осим цркава и манастира, често рушених и спаљиваних. Природно је да, после вишевековног таквог стања, по успеху Другог устанка почну промене.

За прве владе Књаза Милоша васкрсава урбанизација српског народа као дугорочан цивилизацијски процес.

Грађење српских насеља је велики подухват 19. века. У области урбанизације Србије сасвим је сигурно да је учињен историјски заокрет. Српски народ у претходних неколико векова није имао своје градове ни своје профане јавне грађевине. У само две и по деценије - он их је формирао.

Настаје беспримеран полет грађевинарства. Насељавање градова Србима, досељавање новог становништва из неослобођених крајева, пораст народног богатства, друштвено раслојавање, слобода грађења цркава-све су то узроци брзог развоја грађења. А један од најзаслужнијих за ово стање остаје кнез Милош Обреновић. Човек безмало оптерећен потребом

да гради, дограђује и преграђује. Та његова страст се претворила у много иницијатива, солидно обезбеђивање услова за грађење, али и чврст надзор над оним што се изводи.

Сама чињеница да је предводио отварање четврте фазе даје Књазу историјску градоградитељску улогу. Посебност је колико он - неписмен, али изванредно оштроуман српски сељак, схватио и помагао развој градских насеља. Чак и шире од тога – тежио је уређењу сеоских насеља . Па и територије као целине.

Теоретичари тај период градоградитељства у Србији означавају као заснивање нових градова.

"...Тридесетих година 19. века створена је у Србији смела, револуционарна концепција: порушити старе неправилне паланке и вароши оријенталног типа, које су Турци напустили, па на слободном земљишту изграђивати нове, правилне, плански засноване градове, који ће својим обликом изражавати тежњу ка новом животу и културном напретку..." - пише професор др. Бранко Максимовић. На тој концепцији су планирани и реализовани: Пожега (1832), Лозница и Лешница (1836), Пореч, Деспотовица, Карановац, Бајина Башта, Рашка,...

Заснивање нових вароши обављано је без школованих инжењера. Примењиван је правоугаони систем блокова са правилним тргом у центру. Тај модел је показивао тежњу за напуштањем оријенталног начина организовања насеља. Позната су нам и имена неких људи који су спроводили заснивање. Лаза Зубан. Кмет Сариф у Карановцу. Пуковник Стефан Стефановић Тенка у Поречу.

Но иза свих градоградитељских послова својим наређењима је управљао Књаз. Његов утицај је био пресудан. Без његових одобрења ништа није почињало. Његове инструкције се нису мењале.

Резултат је био ванредан.

"...Урбанистичка делатност из прве половине 19. века остала је значајан споменик наше културе, који по својим идејним основама има посебну вредност у оквиру урбанизма тог периода..." оцењује професор Бранко Максимовић.

Остаје да се утврди место урбаног развоја Крагујевца на почетку периода заснивања нових вароши и појасни улога Књаза.

Физички развој престонице Књаз је усмерио на оригиналан начин.

Турски Крагујевац је имао центар код Камене ћуприје. Ту су и Аустријанци 1718. године формирали утврђење. Користећи џамију и конак за нову духовну и административну организацију.

Кнез Милош је поступио другачије. Не као победник који руши постојећи град. **Он је засновао савим нов центар Крагујевца.**

ТВРДИМО ДА ЈЕ ТО ПО ПРАВИ ПОЧЕТАК ПЕРИОДА ЗАСНИВАЊА НОВИХ ГРАДОВА КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ.

У најтежем тренутку. Деценију и по пре нових вароши из тридесетих година. Прогресистичким планским поступком. Под директним руководством Књаза. План о заснивању новог центра Крагујевца представља почетак реурбанизације српског народа. То је први пример заснивања нових вароши у Србији по успешно завршеном Другом српском устанку.

Почетак владавине Милоша Обреновића има вазалан статус у Османлијском царству. Чувајући тешко освојени мостобран српске слободе, он је пажљиво одмеравао сваки потез према турским властима. Сигурно и у тако важној активности као што је заснивање престонице. Зато план новог центра нема круту правоугаону матрицу, која је могла да се примени тек после стицања аутономије.

Али, престоница је била заснована врло плански. Могу се јасно препознати сви елементи урбане логике.

Први је - избор локације.

Турска касаба се простирала претежно на левој обали Лепенице. Од реке, до раскрснице у којој су се сустицали путеви за Тополу, Рудник и Карановац. Периферија, Циганска махала је била код данашњег Суда.

Долина Лепенице није била погодна за заснивање новог насеља. Изложена поплавама. Требало је изабрати место на побрђу. Добро оријентисано. Уз важан путни правац. Десна обала Лепенице није испуњавала те услове. На левој обали су најквалитетнији терени између Ердоглијског и Сушичког потока. Остављени су за каснији период јер нису имали један неопходан услов. Ту се током 19. века развила "Стара Варош".

Изабрана је локација на коси између Лепенице и Ердоглијског потока. Уз пут према Грузи и Карановцу. Око 800 метара узводно од Камене ћуприје. Може се оценити да је, поред повољних природних и комуникационих околности ту постојао и онај неопходни услов. Саставни део део новог државног центра морала је бити и црква. Катедра митрополита, највишег архијереја у православној организацији у оквирима Београдског пашалука. Шеријатско право, важеће у царевини, није дозвољавало подизање хришћанских богомоља. Само обнављање постојећих. На левој обали Лепенице остаци црква могли су да се нађу у Драчи, Дивостину и Петровцу. Предалеко од града. На десној обали се налазило Селиште. Трагови српског насеља. Са гробљем од кога су надгробни споменици постојали до 19. века. Уз мало благонаклоности београдских власти, гробље је прихваћено као сакрални објект на коме је постојала капела, а која се може појавити као основ за подизање цркве...

Тако је нађен оптимум локационих фактора. Повољан терен на левој обали. Уз водоток и пут ка југу. Добро оријентисан. Довољно удаљен од муселимовог конака и џамије. А на десној обали Лепенице - могуће место за подизање храма.

Коџа Милош је приступио одређивању распореда грађевина. Као први објекти нове престонице саграђени су Црква Светог Духа (1818) и Конак-Дворски комплекс. Створена је осовина новог Крагујевца. Центар је заснован револуционарном одлуком о напуштању старог језгра код Камене ћуприје, али је реализован специфичним поступком.

Неизграђен простор приближног облика елипсе, димензија око 150 са 300 метара, постао је језгро. Око њега су подизане јавне институције. Двор. Храм. Митрополија. Школа. Арсенал. Касарне. Болница. Театар. Апотека... То није правоугаони трг какав ће се јавити у новим српским варошима тридесетих година. Нови центар није планиран шематски по крутом обрасцу. Заснован је органским планом. Блиским балканској традицији, а у складу са статусом настајуће Кнежевине.

То је први трг српског градоградитељства после много векова. Позорница најважнијих државних збивања. Ту су одржаване скупштине. Читани хатишерифи и устави. Парадирала војска. Кажњавани кривци... Али, одвијала су се и догађања урбаног начина живота који је настајао. Театарске представе. Коло игара. Музицирање Књажевске банде... Ту су у неколико деценија били концентрисани најважнији нерви новог државног организма.

Крагујевачки престонички центар је у дугом периоду био најзначајнији урбани трг у Србији. Још у другој половини века добио је одговарајући назив:

МИЛОШЕВ ВЕНАЦ.

У градоградитељској пракси Србије током деветнаестог века нема градских тргова упоредивих са Милошевим венцем. По концентрацији државних садржаја. По планерском замаху. По димензијама. По утицајима.

Милошев венац је кључан за реурбанизацију Србије започету после Другог Српског устанка.

Поред послова које је обавио на заснивању градова, Милош Обреновић је са страшћу подизао грађевине. Мало је личности у нашој историји толики градио као он. Подигао је огроман број јавних и приватних објеката.

Први талас градње 1818, 1819 и 1820. године природно је усмерен у престоницу. У Крагујевцу је Књаз подизао вредне објекте. Конак и цркву најпре. Потом је грађен низ зграда за потребе младе државе. Све су то биле грађевине у балканско-оријенталном стилу. Градили су их неимари уз учешће страних мајстора. Изгледа да школовани инжењери нису градили у Крагујевцу за прве владе Милоша Обреновића. До средине тридесетих није их било у Србији.

Грађење у традиционалном стилу дало је у Крагујевцу објекте врхунског концепта и квалитета у тој категорији. Међу најбољим у Србији прве половине века. Градили су их најбољи расположиви неимари. За обављање великих грађевинских послова Књаз је доводио у Србију искусне мајсторе. Прво су дошли грађевинари из балканских земаља. Њихове "тајфе" -мајсторске дружине- су се умножиле. Сви ти мајстори су изнели терет убрзаног грађења великог броја црквених и профаних објеката .

Под страшном Књажевом контролом.

Надзор при изградњи је био веома строг. Обављали су га повереници - "бина емини". Кнез је питан и за најситније детаље. Понекад се упуштао и у одлуке о проблемима које није довољно познавао. Али, његов страшни ауторитет је био најбољи стимуланс грађевинарима да квалитетно раде. Са Милошем није било шале. Кажњавао је батинама, затвором или чак-вешањем. Тек 1834.године донет је правилник са седам тачака који су регулисана права и дужности надзорника државне градње.

До 1830. се профани објекти граде у балканско-оријенталном стилу.

Грађевине из престоничког периода су репрезентативне за период до стицања аутономије. Уоквиру балканско-оријенталног стила спадају у најбоља достигнућа Срба у Кнежевини.

У тридесетим годинама се грађење Крагујевца преко црквених објеката укључило у европске токове. Престоничка црква Светог Духа саграђена на традиционални начин. Цркве у Драчи и Грошници су добиле барокне елементе још на почетку примене европског стила у Шумадији.

Наведене суштинске просторне активности трајно су уграђене у урбани развој Крагујевца и Србије. Створен је први српски град . По угледу на ондашњу елиту, Срби су се окренули после више векова насљавану у варошима.

Тај базни урбани слој још носи одлике балканско оријенталног начина грађења. Промене су настале у другој половини 19.века

2. Индустријализација

Седиште Кнеза је из Крагујевца одсељено у Београд. Крагујевац је постао друга престоница јер су ту још деценијама одржаване седнице Народне Скупштине. Пресељење је било у време уставобранитеља. Крупна државна одлука одразила се на развој Крагујевца. Деценија по преласку престонице у Београд, у историји Крагујевца је означена као време стагнације.

Преселило се око пет стотина становника. Свакако најобразованијих . Чиновништво. Лицеј. Двор...

Природно је губитак функција и становништва веома успорио изградњу.

Вероватно је најважнија градња тих првих година јесте једна групе скромних зграда у Арсеналу. Подигнуте су од 1845 до 1847 управа и дограђене су две радионице. Настаје "Фабрика за војну спремност" као најава будућег индустријског развоја Крагујевца. Положај и изглед тих зграда делимично сагледавамо из скица и цртежа насталих око две деценије касније. Сигурно је да нису биле архитектонски репрезентативне, нити великих габарита.

Из пете деценије немамо сачуване податке ни о каквим озбиљнијим грађевинама у граду. Али почетак наредне деценије доноси нешто веома значајно.

Настаје Тополивница.

Граде је немачки мајстори. Темељи су освећени 02 августа 1850.године. Парна машина је пренета из Београда и 1851. је завршено пресељење. Од 1853. лију се топови под руководством Белгијанца Шарла Лубрија.

Парна машина је постала основ индустријског развоја војне индустрије и потврда њене локације у Крагујевцу.

Феликс Каниц бележи да је сваки пунолетан становник Крагујевца приложио по један дукат за Тополивницу. Био је то зачетак традиције самодоприноса. Исти научник нам је 1897.г. оставио план "Краљевског Арсенала" из кога сазнајемо локацију "Старе Ливнице".

Из 1856. године је сачуван цртеж Топливнице. Две повезане приземне зграде. Солидне. Зидане опеком са каменим квадерима по угловима. Лукови над прозорима. Покривене црепом. Са својим високим индустријским димњацима Топливница је доминирала панорамом вароши која прераста у индустријски град. Приказ изгледа Тополивнице из педесетих година је драгоцен документ како за Крагујевац, тако и за историју индустријске архитектуре у Србији.

То је време када се под управом Шарла Лубрија лију први топови и оснива школа за образовање производних кадрова.

Војнозанатска Школа је 1854. основана и почела са радом у неусловној грађевини уз стару зграду Лицеја у близини Кнежеве цркве.

У српском градоградитељству делују школовани инжењери. У архитектури долази до процвата романтизма на бази готских, романских и ренесансних искустава. Репрезенти тог стилског покрета могу да буду Капетан-Мишино здање арх. Јана Неволе подигнуто у Београду 1863. и Старо здање у Аранђеловцу арх. Косте Шрепловића из 1867.

У Крагујевцу педесетих година нема таквих подухвата. Тек шездесетих, долази до оживљавања градитељских активности.

У доба друге владе Кнеза Милоша саграђена је зграда Скупштине. У порти цркве Светог Духа. На традиционалном месту зборовања у Кнежевини. Низак, врло скроман објекат. Колевка српског парламентаризма.

Око 1860. године подигнут је на Милошевом Венцу конак Кнеза Михаила. У кругу негдашњег дворског комплекса. Међу зградама балканско-оријенталног стила саграђена је европска резиденција. Са одликама аустријске војне архитектуре. Једноставна и ненаметљива, ипак је означавала нову оријентацију српског државног градитељства.

У то време је иницијативом Књаза засновано ново Варошко гробље. Важан комунални садржај напушта простор око Цркве Светог Духа и сели се на крај улице Паштрмчеве. На тој локацији опстаје, уз проширивања, већ око сто педесет година.

Среска болница је саграђена 1860. године. Поред Арсенала. На Милошевом венцу "где је Шпитаљ био". На Каницовом плану се види да је заузимала плац данашње Техничке школе у Косовској улици. Сачуван је и геодетски план по коме се може сагледати ситуација и садржаји болничког круга.

Филијала Управе фондова је основана у Крагујевцу 1862. године. У улици Бранка Радичевића постоји зграда подигнута за потребе те важне државне функције.

Гушићев хотел је сазидан 1864.године. У оно време је репрезентативан класицистички пројекат у Србији. Горња основна школа је из 1865.године. И то је задужбина капетана Милована Гушића.

Војна Болница, саграђена 1867. године је најбоља зграда те врсте у Кнежевини Србији. Једина тадашња грађевина у Крагујевцу пројектована са карактеристикама текућег српског

архитектонског романтизма. Иако је делимично промењена приликом каснијих адаптација, сачувала је извесне карактеристичне елементе.

Паралелно са отварањем Војне Болнице засновано је и Војничко гробље у Шумарицама. Ембрион настанка деведесет година каснијег Спомен парка.

Шездесетих година је започела изградња Нове цркве. Радови су потрајали до средине хиљадуосамстоосамдесетих. Црква Успења Пресвете Богородице се везује за романтизам у српској архитектури. То није онај стилски талас под вођством Јана Неволе заснован на елементима класичних западних стилова. Пројектант је архитекта Андреја Андрејевић. Изданак угледне крагујевачке породице. Ученик Крагујевачке гимназије. Студент технике у Петрограду. Начелник у министарству грађевина Кнежевине. Цркву у Крагујевцу гради под руско-византијским утицајем. Тиме врши заокрет у црквеној архитектури Србије према средњевековним српско-византијским традицијама. Кључан потез у борби за смењивање западних католичких стилова барока и класицизма српским сакралним наслеђем. Тек неколико деценија касније су неки српски архитекти, "ханзеати" - бечки ђаци, пројектовали храмове тражећи везу са традицијом.

Црква Успења Пресвете Богородице у Крагујевцу је родоначелник повратка српских архитеката православном обрасцу. Спада у најужи круг најбољих тековина крагујевачког градитељства. Волуменом својих пет кубета она уносу нове репере у урбану морфологију града. Дуго времена је била просторна доминанта панораме Крагујевца.

Сачувано је неколико примерака стамбених кућа. На њима се уочавају промене у организацији парцеле и односу према улици .

-Кућа протe Барјактаревића у улици Паштрмчевој. У њој је становао Светозар Марковић (1873-75) по коме је улица касније добила име. Зграда је у балканском стилу. Оријенталне авлије. Дубоко повучена од улице као јавне површине.

-Кућа у улици Карађорђевој у којој је живео песник Ђура Јакшић док је био наставник цртања у Крагујевачкој гимназији (1863-65). Балканско - оријенталне архитектуре. Бондруком конструисана. Постављена на регулациону линију иако је имала велику парцелу која је уређена као врт иза куће.

-Две куће у данашњој улици Лоле Рибара су из 1840 и 1870.године. Подигнуте су у пословном центру града. Садрже дућане у приземљу, а становање на спрату. Зидане су од чвршћег материјала -опеке, кречног малтера, црепа. Имају скромне елементе европске грађанске архитектуре. Заузимају читав фронт парцеле према улици користећи га максимално за пословање. Улаз у двориште је кроз узан пешачки пасаж. То је образац који ће дуго бити примењиван у централним трговачко-занатским улицама центра Крагујевца.

- Уз Ердоглијски поток постоји приземна кућа са јасним елементима романтизма. На основу и корпус моравске куће европски образован аутор је надградио актуелну романтичну архитектуру.

Поступак сведочи о преласку са традиционалног на нов начин урбаног живота.

Излажење грађевина на регулационе уличне линије показује да је текао процес регулације у изградњи и уређивању Крагујевца. Предпоставља рад стручњака оспособљених да праве планове регулације и да их спроводе. Из овог периода, нажалост, постоји веома мало сачуваних докумената.

Промене образаца изградње грађанских кућа показују прелазак са оријенталног на европски начин живота грађана Крагујевца у другој половини 19. века. Истовремено указује на нову урбану структуру. Потпуно измењену за само неколико деценија.

Сачувана је геодетска ситуација "Плаца код дуда". Израђена је јануара 1865. године. Размeре 1:1000 . Потписао инж. Стефан Здравковић. Приказана је територија од Кнежевог конака до Ердоглијског потока и реке Лепенице. План је израђен за потребе лоцирања нове зграде Гимназије. По захтеву министарства просвете. (Зна се да је истовремено израђен и у Београд

достављен и план "марвеног плаца" за потребе изградње Нове цркве.) План је изузетно значајан за анализу градског центра из Књажевог времена. Престоничке функције су биле изгубљене, али је у великој мери сачуван оригинални просторни размештај.

Објављен је у литератури (др.В.Мацура) "Груб приказ вароши из 1868.са једне карте пута Београд -Крагујевац". Скица ограничене тачности, али која има и одређене вредности за поимање града са краја шездесетих година 19.века. Морфологија терена и водотокова су довољно прецизни. Положај пута Топола -Крагујевац-Јагодина схваћен је као урбана осовина. Јасана је диспозиција Старе цркве, мостова на Лепеници и пута ка Краљеву. Значајан је приказ војне фабрике. Карикиран је, али илустративан, размештај градских насеља.

Важна активност на уређењу простора Кнежевине била је модернизација мреже путева. Забележено је да се од 1864.г. уместо "крченика" изграђују "художествени путеви" који су "патосани и шљунком насути 3 фата у ширину". Читав век после изградње макадамских путева у класичној Европи, Србија је почела излазак из блата. Крагујевац је био стециште великог броја модернизованих путних праваца.

У то време Крагујевац је повезан путевима:

Београд-Топола-Крагујевац-Краљево-Рашка;

Крагујевац-Г.Милановац;

Крагујевац-Крушевац; и

Крагујевац-Страгари.

Нешто раније је био модернизован и пут Крагујевац-Лапово који је град везивао за Цариградски друм.

Трасе свих ових путева сачуване су у савременој саобраћајној матрици Крагујевца.Дуж њих се ширило градско ткиво, па су се у неким деловима претварале у варошке улице. Ове су по правилу трасиране и снажним потезима. Сведоче о инжењерским схватањима путоградње. Ту спадају данашње улице: Карађорђева, Војводе Путника, Београдска, Кнеза Михаила, 1300 каплара, Светозаревачка, 19октобра, Николе Пашића и др.

Времена друге престонице (1841-1878) донела су Крагујевцу:

-Тополивницу као прво индустријско предузеће у Србији. И основ будућег развоја Крагујевца.

-Државне зграде : Скупштину Кнежевине Србије и Конак Кнеза Михаила.

-Цркву Успења Пресвете Богородице, као повратак српско-византијском стилу.

-Војну болницу - вредан архитектонски објекат и Војничко гробље у Шумарицама.

- Инжењерску регулацију улица и изградњу путева.

- Хотел Гушић и Горњу основну школу.

-Ново варошко гробље у улици Паштрмчевој.

-Среску болницу у улици Косовској.

Демографски раст града био је доста спор. У Крагујевцу је број становника износио:

1839г.....3.964

1863г.....4.879

1866г.....6.386

1874г.....6.663

У том периоду Београд је убрзано одмакао, а Шабац и Пожаревац су величином популације надмашили Крагујевац.

Четири деценије средином деветнаестог века нису биле лаке у центру Шумадије.

Међутим, са изградњом Тополивнице, град је имао дугорочну главну линију водилу.

Већ шездесетих година у крагујевачкој војној индустрији је било преко 600 радника. Крагујевац ће се цео један век ослонити на ВТЗ - највећу српску фабрику. Истовремено ће бити лидер индустријализације Србије.

У просторно физичком развоју Крагујевац средином века остварује

доста скромнију структуру. Прелазак на индустријску фазу није донео много профита материјализованог у репрезентативне градске објекте упоредиве са онима у Београду. Али учињени су одлучујући кораци ка новој урбаној матрици челног индустријског града у Кнежевини Србији.

3. Модернизација крајем 19. века

Државна независност призната на Берлинском конгресу и проглашење Краљевине Србије почетком 1880-тих се поклапају временски са великим променама у грађењу Крагујевца. Пре свега то је планирање и реализација нове модерне структуре војне индустрије.

Међутим, крагујевачки Војнотехнички завод из 19.столећа није приказиван у историји српског урбанизма. Данас, у 21. веку покушавамо да сагледамо физички развој највећег индустријског предузећа у Кнежевини Краљевини Србији.

На основу Каницових описа .

На основу неколико преосталих објеката и неоштећених делова просторне матрице ВТЗ.

Помоћу литературе која обрађује историју урбанизације Србије и, делимично, Крагујевца.

Уз уверење да су за физичко-просторни процес важни не само сачувани објекти, него и порушене грађевине и нестали планови. Тек са њима се може сагледати ток и фазе грађења.

На Каницовим плану (1897.) приказан је, посебно детаљно, садржај ситуационог плана "Краљевског војног завода."

План јасно показује да је професор Селесковић био веома рационалан при коришћењу расположивог земљишта на Матичној локацији. Није непотребно градио по слободним теренима јужно од Тополивнице. Нов главни технолошки производни ланац повукао је кроз низ нових објеката који је поставио између Милошевог арсенала и Тополивнице. На локацији јужно од првих Књажевих скромних грађевина из тридесетих, а северно од уставобранитељских индустријских тековина из педесетих година. Сачувао је све постојеће структуре, и у њих интегрисао моћне нове садржаје.

Био је то културалистички градитељски приступ. Аутор је њиме посведочио да је образован у Високој политехничкој школи у Карлсруеу. Тамо где је велики Рајнхард Баумајстер, професор инжењерства, издао 1878. прву европску професионалну урбанистичку књигу "Раст градова у односу на технологију, економију и грађевинску регулацију". Политехнички капацитет инжењера Селесковића дао је печат грађевинама ВТЗ у овом периоду.

Главни технолошки ланац је формиран објектима : Фабрика пушака, Фабрика чаура, Механичка радионица, Нова ливница, Нова ковачница.

Источно од њих заузет је нов неизграђен терен. Постављени су: Магацин готових производа, Ужарница и Стаје.

Проширење фабричког круга јужно од Старе тополинице омеђено је новим железничким постројењима. Железничка пруга, изграђена 1887. године од Лапова до Крагујевца, своју крајњу тачку је имала у кругу ВТЗ. Ту је био депо до кога је водио колосек од станице Крагујевац, Депо је подигнут око 150 метара јужно од Старе тополинице. Међупростор је искоришћен за неколико магацина ВТЗ оријентисаних на железнички саобраћај.

Основни фабрички круг ВТЗ, територија на којој је интензивно грађено по плановима професора Селесковића, креће се око 20 хектара. Круг Пиротехнике, где је по истом плану саграђена нова Лабораторија, заузимао је још десетак хектара. Уз ВТЗ, на Матичној локацији и даље је на западу егзистирао круг војних касарни. На северу је био градски центар - део Милошевог венца, док је источно шездесетих година подигнут круг Среске болнице.

Матична локација се испуњавала. Крајем деветнаестог века ВТЗ је највећи и најзначајнији индустријски комплекс Краљевине Србије. У српском градитељству, планерски поступак професора Селесковића мора да се истакне као непосредна примена принципа најактуелнијег европског градоградитељства.

Само пар година по теоријском делу професора Баумајстера из 1878., у Крагујевцу се осамдесетих реализује индустријска зона европских димензија и карактеристика.

Архитектура објеката саграђених у том инвестиционом циклусу има посебну вредност међу индустријским зградама Србије.

Феликс Каниц сведочи о квалитету нових грађевина.

"...Великом полету који је арсенал добио од 1882. до 1892..... знатно је допринео његов технички директор, професор Велике школе Тодор Селесковић, који је школован у Немачкој..... Он је израдио планове за огромну новоградњу, у којој ће бити смештене све важније радионице за војну спрему, а с машинским инжењером Миросављевићем довршио је главну зграду за механичарске радионице(план 9.) рађен у цигли,стаклу и гвожђу..... У светлој , зрачној сали за конструкторе и цртаче, изграђеној готово искључиво од стакла и гвожђа, (подвукао ВТ), која је постављена нешто више, професор Селесковић ми је показао своје пројекте за изградњу новог арсенала, која би стајала око 3,5 милиона динара." (Каниц; стр. 312)

"...због опасности далеко изван града постављена и према најмодернијим принципима изграђена велика лабораторија за муницију... На истом платоу Метиног брда где је Милош сабљом на земљишту обележио основне линије прве крагујевачке барутане ... ступили смо у лепу малу зграду у којој се помоћу једног апарата, изграђеног у Каселу....и повезаног са оближњим стрелиштем, испитује трајање лета пешадијске и артиљеријске муниције..."

"...Неку врсту пријатног контраста сурим старим зградама , са патином времена на себи, чини нова Лабораторија за пешадијску муницију, са две лепе рустичне зграде...У другу зграду ,која својим стилем такође подсећа на архитектуру бечког арсенала, смештена је нова фабрика чаура ; фасада зграде се одликује јако наглашеним ризалитом у средини и широким крилима..." (Каниц; стр. 313)

За историју српске архитектуре не могу да буду без значаја мишљења истакнутог научника и познаваоца европских прилика.

Можемо да уочимо неке стилске разлике међу објектима професора Селесковића.

Нова ливница (садашњи Музеј ВТЗ) по својој фасади и на њој примењеним материјалима припада старијој стилској групи. Баварска архитектонска класика. Међутим, конструктивни склоп садржи модерне елементе бетона, гвожђа и стакла. Помало склоњене. У том смислу Нова ливница представља квалитетан, али стилски компромисан објекат.

Чаурница и Лабораторија за пешачку муницију "подсећају на архитектуру бечког арсенала". Рустичне. Грађене опеком. Безорнаменталне. Са великим отворима. Стилски су чисте. Спадају у врхунску индустријску архитектуру Краљевине Србије крајем 19. века.

Главна зграда Механичарске радионице саграђена је " у цигли , стаклу и гвожђу". Цртеж из 1897. показује да је то инжењерски објекат који најављује модерну архитектуру двадесетог века. Невероватно модерно делује својом стакленом фасадом Цртаонице и својим шед крововима. Крагујевачка војна фабрика је већ почетком осамдесетих имала најаву Модерне. Била у првом европском ешалону.

У српској индустријској архитектури 19. века нема сличних примера.

Током само педесет година архитектура крагујевачке војне индустрије је прешла пут од прескромних оријенталних мајсторских радионица до модерног инжењерског градитељства. Увек испред српске архитектонске праксе. Средином столећа - укључена у европске токове. Да би осамдесетих досегла својим најбољим остварењима до модерне интернационалне авангарде.

Велика Гимназија је најлепша школска зграда у Кнежевини. И - претходница неоренесанса српских националних грађевина у Војводини. Крагујевачка гимназија је била на челу низа значајних објеката српске архитектуре подигнутих у последњим деценијама 19. века и годинама до Првог светског рата. Велика већина их је по обрасцима неоренесанса. Био је то утицај професора Политехнике у Цириху, Готфрида Семпера, који је промовисао академску догму о апсолутној примени ренесансног стила у решавању архитектонских задатака.

У историји грађења Крагујевца током 19. века, сигурно - поред објеката из престоничког периода- група објеката из друге половине столећа има изузетан значај. Неколико дела припада самом врху модернизације Србије. Нова црква - еманципацији од барока. Индустријски објекти Војнотехничког завода - као претходница европске техничке архитектуре. Војне зграде - репрезентативне у својој категорији. Железничка архитектура... Зграда Велике гимназије међу тим достигнућима има доминантно место. Не само у Крагујевцу, већ у архитектури свих српских простора крајем 19. столећа.

„План регулације вароши Крагујевац“ је капитално дело инжењера Луке Ивковића. Њиме је 1891. године постављена планска основа дугорочног развоја Крагујевца. Представља врхунско достигнуће планирања српских градова крајем 19. века. Носи одлике немачке градоградитељске школе . Потврђује потпун прелазак Крагујевца са балканско-оријенталног обрасца на европску урбану матрицу.

4. Почетак 20. Века

У Крагујевцу почетком 20. века још увек није било архитектата. Послове грађења водили су инжењери. Крајем 19. в. – Лука Ивковић, а око 1910. – Душан Нинковић. Обојица су дали крупне резултате у уређењу града.

Утицаје сецесије у Крагујевац су донели београдски архитекти.

У првој деценији овог века саграђена је врло значајна грађевина Окружног начелства (данашњег Суда). По пројекту арх. Николе Несторовића. Неоренесанска и класистичка. Еклектична. Нови стил још није примењен.

Почетком друге деценије саграђена је већа група грађевина у духу сецесије. Оне и данас дају печат изгледу центра Крагујевца.

Грађене су на тесним парцелама насталим регулацијом новопросечених улица. Тако значајне промене у лику градског центра догодиле су се у доба општег просперитета пред Балканске ратове. У духу програма "За унапређење Крагујевца."

Инвеститори су били богати људи. Углавном трговци. Могли су да наруче планове код најбољих архитеката. Да ангажују најбоље мајсторе.

Настајале су лепе зграде у модерном европском стилу. Архитектонски писмене. Уметнички украшене. Прилагођене тешким локацијама.

Потпуно користећи драгоцено градско земљиште.

Те љупке грађевине трајно су унеле стил сецесије у урбану слику Крагујевца. Нови стил је остао као слика економског полета града пред Балканске ратове.

Сецесија у Србији траје кратко. У Крагујевцу има врхунац почетком 20. века. После 1. Светског рата - јављају се само одједи. Упркос томе, дала је печат градском центру. Ансамбл: Москва - Просвета - Атласи доминира у централном градском блоку и новој пешачкој зони. Звоник цркве Св. Духа је сагледив из многих позиција ужег градског језгра.

Било је то време трагања за националним стилем. Покушај да се настави српско-византијско средњевековно искуство. Међутим, и то трагање се одвијало под окриљем Сецесије. "Стил око 1900" је допуштао, чак и упућивао на коришћење локалних и традиционалних мотива у тражењу новог орнамента.

Тај процес у српској архитектури прекинули су ратови. Остало је питање да ли је била могућа свесна и програмирана сецесијска примена или интерпретација средњевековних мотива на црквеним грађевинама.¹

Ни Јован Илкић није одолео изазову новог стила.

Доградња цркве Св. Духа испројектована је са познавањем елемената српског средњевековног градитељства али у маниру сецесије.

Архитектура је обележила један успешан период развоја Крагујевца. На преласку из деветнаестог у двадесети век, ангажовани су врхунски српски архитекти. Јован Илкић је градио звоник. Димитрије Леко радио у градском центру. Бранко Таназевић пројектовао неизведени Општински дом. Предстоји идентификовање осталих. Али, јасан је резултат новог европског стила.

Својом лепотом, наслеђе сецесије је трајно постало стил центра Крагујевца.

5. Ка синтези

После Другог српског устанка Крагујевац је нова престоница српске државе у настајању. Избор је произишао из централног положаја на територији Србије. То је трајна просторна упоредна предност Крагујевца.

По утицајима којима је деловао, град је у престоничком периоду био много већи од своје физичке структуре и од броја својих становника. Цела територија Кнежевине је припадајућа регија. Настају бројни контакти са просторима других држава.

У деветнаести век Србија је ушла као потпуно рурална земља. **Осамостаљивање и развој државе неминовно је наметало и укључење у урбанизацију као светски процес.** Крагујевац је у временима Кнежевине и Краљевине Србије био кључан за урбани развој у држави. Формирање новог државног центра од 1818. почиње реурбанизација Србије. После векова искључивог живота

---

¹ М. Јовановић – наведено дело

у селима, Срби се у Кнежевини окрећу ка урбаним насељима. **Изградњом новог Крагујевца на Милошевом венцу, настаје период грађења нових српских градова.**

Пресељење престонице 1841. у Београд доноси Крагујевцу ранг друге престонице. Смањују се неке функције, али **заснивањем Топливнице град дугорочно преузима челну позицију у индустријализацији Србије.** Тиме снажно делује на територију Кнежевине. Ојачава сарадњу са индустријским земљама Европе. По пресељењу престонице у Београд, урбани развој Крагујевца се везује за Топливницу. Војна индустрија се гради по европским узорима, а у уређењу града почињу мере регулације. **Крагујевац је иницијални индустријски град у руралној Србији.**

Одлуке Берлинског конгреса о признавању Србије за независну државу, саопштене су 1878. године у Крагујевцу. Не само зато што их је дипломатски изборио Крагујевчанин, велики српски државник Јован Ристић. Символички разлог је у потврђивању центра Шумадије као матице државе.

Период до краја 19. века је веома успешан у грађењу Крагујевца. Изванредна инвестициона делатност у војној индустрији. Трансфер европских знања и технологија. Модернизација градских структура. Са великим инвестицијама у Војнотехнички завод долазе утицаји наших студената немачког градоградитељства. Теорије професора Баумајстера доноси инжењер Селесковић. А по њима се 1891. припрема и деценијама спроводи "План регулације вароши Крагујевац". Ванредан рад инжењера Луке Ивковића. Капитално стручно дело у Краљевини Србији.

Сви ти процеси утичу на мењање града. Доприносе унапређењу Србије. Крај 19. века Крагујевац дочекује са око 15 000 становника. Невелик у светским размерама, али умрежен у међународну поделу рада. Јасно културно профилисан.

У првим деценијама 20. века настављено је у континуитету повезивање Крагујевца са светом. Отвореност за сарадњу јачала је према све већем броју држава. Почетком двадесетог века јављају се поред германских, све јачи француски утицаји на просторни развој Србије. У Крагујевцу је најистакнутији инжењер Душан Нинковић. Програм "За унапређење Крагујевца" донет 1910. је сјајан пример дугорочног стратешког планирања грађења града.

Велики ратови од 1912. до 1918. су прекинули тај цивилизацијски ток.

Век грађења Крагујевца 1818.-1918. био је пут пређен од заснивања првог новог српског града до индустријског града европских карактеристика

О променама градитељских образаца сведочи архитектура Крагујевца. До средине 19. века грађевине подигнуте у Крагујевцу су дела народних мајстора. Припадају балканско-оријенталном стилу као и сва архитектура Србије у то време. **По својим квалитетима објекти саграђени у престоничком периоду, спадају међу најбоље у Кнежевини.** Кнежев конак. Шарени конак. Амиџин конак. Група кућа у Паштрмчевој. То су вредна неимарска дела првих деценија.

Црквена архитектура се брже окреће еманципацији. Обнова манастира Драче. Изградња престоне цркве Светог Духа. Црква у Грошници. Још увек су то неимарски радови, али независни од оријенталног контекста.

Од подизања Тополивнице настаје потпун заокрет ка европским архитектонским обрасцима. **Кад се промени архитектура, то је знак да се све променило.** Скупштина и Конак Кнеза Михаила су на том току. Гушићев хотел и Војна болница су јасних нових стилских карактеристика. Нова Саборна црква је концептуални заокрет у црквеној архитектури Кнежевине.

Као трећи период може се означити време од Берлинског конгреса до краја века. **Архитектура Крагујевца је у врху српског градитељства.** Објекти саграђени за Војнотехнички завод, под руководством професора Селесковића, су део модерне европске индустријске архитектуре. Велика Гимназија је најлепша школска зграда у Кнежевини. И - претходница неоренесанса српских националних грађевина у Војводини. Железничка архитектура је интернационална.

Стамбене зграде. Пословање. Трговински и угоститељски објекти. Школе. Индустријска предузећа. Све грађевине имају карактеристике еклектицизма. Тада владајућег у многим семљама. Звоник Старе цркве је нешто посебно. Трагање за српско византијском компонентом европске Сецесије. Архитектонска доминанта Милошевог Венца. Врхунско дело краљевског архитекте Јована Илкића. Завршни акорд грађења Крагујевца на прелому векова.

Најава 20.века обележена је репрезентативном палатом. Окружно начелство је најбоље достигнуће неоренесанса Крагујевца.

Са првим деценијама двадесетог столећа, Сецесија најављује напуштање класичних стилова. Низом елегантних објеката трајно даје обележје градском центру. Период грађења Крагујевца у Кнежевини и Краљевини Србији завршава се симболички подизањем бечких, париских и московских купола на господским грађанским кућама.

Срећом, нису их порушили ни сви ратови током двадесетог века.

Остале су у лику Крагујевца.

Генерацијама се Крагујевац тумачи својим грађевинама. У њима је управо записана историја града.

Период грађења у Кнежевини и Краљевини Србији утиснут је у градску слику. И у урбано памћење.

За развој Града битна је свест шта је Крагујевац био у Србији.

То је неопходна основа за пројектовање будућности Града и Шумадије.

SUMMARY

The Plan of establishing new center of Kragujevac represented a new beginning in urbanization of Serbian people. That is the first example of establishing new towns in Serbia after successful of the Second Serbian Uprising.

Buildings made during the capital city era are representative of the period before getting the autonomy. The best achievements of Serbs in the Principality are characterized by Balkan-oriental style.

Location of military industry in Kragujevac was special contribution to modernization of the state. Around the middle of the century, industry in Serbia developed slowly. The only real and the biggest factory was The Gun Foundry in Kragujevac. After it had been built, the oriental style was left.

Process of modernization of the Principality sped up after achieving independence at the Berlin Congress in 1878. Architecture objects from this investment cycle have special value among the industrial buildings in Serbia. The town was changing too. "The Plan of the Regulation of the Town of Kragujevac" made 1891. was the base of the change. Top planning act in the practice of the Kingdom of Serbia. Building of the High School and the Church of the Assumption belong to the most significant construction dates in Serbia in 19.century. The Bell Tower of the Old Church is something special. The final building piecework in 19. siecle.

The beginning of the 20.century is marked by a representative palace. The District Court is the best accomplishment of neorenaissance in Kragujevac.

During the first decades of the 20.century Secession announced giving up classical styles. The center of the town was permanently marked by several elegant objects.

The century of building of Kragujevac in the period of 1818. to 1918 . was the way from establishing the first nee Serbian town to the industrial town with European characteristics.

РЕЗИМЕ

План о заснивању новог центра Крагујевца представља почетак реурбанизације српског народа. То је први пример заснивања нових вароши у Србији по успешно завршеном Другом српском устанку Грађење у традиционалном стилу дало је у Крагујевцу објекте врхунског концепта и квалитета у тој категорији. Међу најбољим у Србији прве половине века. Градили су их најбољи расположиви неимари Грађевине из престоничког периода су репрезентативне за период до стицања аутономије. У оквиру балканско-оријенталног стила спадају у најбоља достигнућа Срба у Кнежевини.

Локација војне индустрије настала у Крагујевцу је изузетан допринос модернизацији државе. Средином века индустрија се у Србији развијала споро. **Једина права и највећа фабрика је крагујевачка Тополивница** . Са њом се напушта оријентални начин грађења.

Процес модернизације Кнежевине Србије се убрзава по признавању државне независности на Берлинском конгресу 1878г. Архитектура објеката саграђених у том инвестиционом циклусу има посебну вредност међу индустријским зградама Србије. Град се такође мења. "План регулације вароши Крагујевац" из 1891. је основ. Врхунски плански акт у пракси Краљевине Србије. Изградња Велике гимназије и цркве Успења пресвете Богородице, су међу најзначајнијим градитељским датумима Србије у 19. веку. Звоник Старе цркве је нешто посебно. Завршни акорд грађења Крагујевца у 19. веку.

Најава 20.века обележена је репрезентативном палатом . Окружно начелство је најбоље достигнуће неоренесанса Крагујевца.

Са првим деценијама двадесетог столећа, Сецесија најављује напуштање класичних стилова. Низом елегантних објеката трајно даје обележје градском центру

. Век грађења Крагујевца 1818.-1918. био је пут прећен од заснивања првог новог српског града до индустријског града европских карактеристика

О АУТОРУ

Рођен (1940.г.), живи и ради у Крагујевцу . Завршио студије, одбранио магистратуру и докторску тезу на Архитектонском факултету у Београду.

Од 1965.до 2005. радио урбанистичке и просторне планове Крагујевца и регије. Води предузеће за урбани консалтинг. Професор Високе техничке школе.

Пројектант Богословије "Свети Јован Златоусти", Палате "Дуванпромет", Гробља "Бозман"; а са коауторима - Робне куће "Крагујевчанка", Дома синдиката, Бачког Трга и низа крагујевачких објеката.

Носилац награде „Емилијан Јосимовић“ Удружења Урбаниста Србије за целокупно животно дело.

Аутор више књига и око 150 публикованих стручних чланака. Књига "Архитектура о Крагујевцу" има три издања, а "Урбанизам Крагујевца" је носилац прве награде 13.Салона урбанизма. "Грађење Крагујевца у Кнежевини и Краљевини Србији" је трећи део тог циклуса

Напомена:Саопштење је написано на основу материјала обрађиваног у књизи „Грађење Крагујевца у Кнежевини и Краљевини Србији“ (Кг. 2008.).